

Vakıf Müessesesi

ve

Vakıf vesikalarının tarihî ehemmiyeti

Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜ

I

Vakıf müessesesi, gerek *hukukî* bakımından, gerek umumiyetle *tarih* bakımından, orta ve yeni zamanlar Türk ve İslâm dünyasını tetkik için birinci derecede mühim bir meseledir. İslâm dünyasında vakıf müessesesinin başlangıcı hakkında - âdeta klâsik bir mahiyet almış - birtakım rivayetlerin tarihî hiç bir esasa istinat etmediği muhakak olmakla beraber, Suriye ve Mısır'daki ilk İslâm fütuhatından sonra yani hicretin birinci asrından başlayarak İslâm dünyasında vakıflar tesisine başlandığını görüyoruz. İkinci asırda, İslâm hukuk meslekleri teşekkül ederek bütün hukukî meseleler inceden inceye tetkik edildiği zaman, vakıf meselesi hakkında sistematik konstrüksiyonlar yapıldı; ve daha sonraki devirlerde de, o muhtelif meslekler mensup hukukçuların yaptıkları birtakım ilâveler ve tadillerle, Hanefî'lerin, Şafii'lerin, Maliki'lerin, Hanbelî'lerin, İmamî'lerin vakıf hakkındaki hukukî sistemleri tedvin edildi. Muhtelif âmillerin tesiri altında vakıf müessesesinin bütün İslâm dünyasında geniş bir mekân alması, yani içtimâî hayatın amelî zaruretleri, bunun hukukî bir mevzu olarak işlenmesinde elbette müessir olmuştur. İslâm fıkıhına aid - muhtelif mezheplere mensub - âlimler tarafından vücuda getirilen maruf eserlerde bu hususta etraflı malûmat olduğu gibi, ayrıca sadece vakıf müessesesine aid kitaplar da tertip olunmuştur: a l - K h a s s â f ' m (ölümü: 261 H - 875 M.) ا ح ك ا م ا ل و ق ا ف 1 (Kahire basması, 1904), İ b r â h î m b . M û s â a l - T a r â b u l u s î ' n i n (ölümü: 992 H. - 1516 M.) ا ل ا س ع ا ف ف ي ا ح ك ا م ا ل و ق ا F 1 (Kahire, 1296), H i l â l b . Y a h y â (ölümü: 245 H. 859 M.) n i n yeni basılan ك ت ا ب ا ح ك ا م ا ل و ق ا F 1 (Haydarâbad, 1355) gibi. Memleketimizde - tabiatıyla Hanefî esaslarına gö-

re yazılmış olan - Ö m e r H i l m i Efendi'nin ا ح ك ا م ا ل و ق ا F 1 ve A l i H a y d a r Efendi'nin ا ح ك ا م ا ل و ق ا F 1 u son zamanlara kadar klâsik bir eser şöhretini muhafaza etmişlerdir. Bu son eserlerde, Osmanlı imparatorluğunun uzun hayatı esnasında, Türk hukukçularının - tabii, büyük imamların vazettikleri umumî esaslardan harice çıkamamakla beraber - vakıf meselesinin hallinde hayatî zaruretlere göre yaptıkları bazı yenilikleri, ufak tefek tadilleri görmek kabildir; fakat, yaşadıkları muhitin ve taşıdıkları zihniyetin tazyiki altında, bu müellifler de, dar bir doğmatizm'den kurtulamamışlardır.

İslâm memleketlerinde bu suretle inkişaf eden vakıf müessesesi tetkikleri, bir asırdan beri Garp müsteşrik hukukçuları arasında da bir tetkik mevzuu olmuştur. Vakıf müessesesinin yaşadığı birtakım İslâm memleketlerini hâkimiyetleri altına alan müslemlececi devletler, orada mer'î İslâm hukukunu tetkik ettirdikleri sırada tabiatıyla vakıf müessesesinin tetkikine de gayret ettiler. İslâm hukukuna dair Garpta yapılmış tetkikler arasında, billhassa vakfa aid oldukça mühim eserlere, makalelere tesadüf edilmesi bundan dolayıdır. İdare ettiği memleketi, halkı tanımak, onların münasebetlerini tanzim eden hukukî esasları öğrenmek, müstemlekeci bir devletin ilk meşgalelerinden birini teşkil eder. İşte bu suretle Garpta bugün vakıf müessesesinin muhtelif memleketlerdeki vaziyetini ve muhtelif mezheplere göre vakıf ahkâmını gösteren birçok eserlerin mevcudiyetini biliyoruz. H e f f e n i n g ' i n *Encyclopédie de l'İslâm*'daki *Wakf* makalesinde - şüphesiz tam olmakla beraber - bu husustaki başlıca tetkiklerin bir bibliyografyasını bulmak kabildir. Bizde şimdiye kadar vakıf meselesine uğraşmış olan hukukçular, sadece, müahhar devirlerde

yetmiş birtakım *Compilateur*'lerin sırf *Hanefî* mezhebi esaslarına göre yazılmış eserlerine müracaatla iktifa ettikleri cihetle, vakıf meselelerinin başka mezheblere göre nasıl hükümlere tâbi olduğunu araştırmayı düşünmemişlerdi. Halbuki Garb müsteşrik - hukukçuları, vakıf müessesesini *muhtelif mezheblere* göre tetkik etmişler, bazan *mükayeseler* yapmışlar, hattâ bazan *menşe'* meselelerini araştırmaya kadar ilerlemişlerdir. Cümhuriyet devrine ve son adli inkılâplara kadar İslâm hukuku esaslarına tâbi olan memleketimizde bütün bu tetkiklerin meçhul kalması, hayret ve ibretle karşılanacak bir hâdisedir.

Maamafih, yanlış bir telâkiye mahal vermemek için hemen ilâve edelim ki, pek mahdud bazı istisnalar bir tarafa bırakılacak olursa, vakıf müessesesi hakkında yapılan Garb tetkikleri de henüz oldukça geridir; ve dar mânasile *hukukî* ve *doğmatik* araştırmalardan ibarettir. Bunlar, ekseriyetle, İslâm müelliflerinin vazettikleri an'aneteri takibden kurtulamamışlar, ve daha ziyade *amelî* mahiyet ve kıymette meselelerle uğraşmışlardır. Hukukî tarihe ve sosyolojiye dayanan bir ilim gibi değil, sadece bir *adlî teknik* olarak telâki eden müelliflerin vücade getirdikleri bu eserler, vakıf müessesesinin sadece hukukî bakımdan tekâmülünü anlatmağa bile kifayet edemezler. Demek oluyor ki, Şarkta asırlardan beri yapılmış tetkilere ve Garpte bir asırdan beri ortaya çıkan oldukça mebzul neşriyata rağmen, henüz *vakıf* müessesesinin *hukukî cephesi* bile lâyıkıyla aydınlatılmış olmaktan çok uzaktır.

II

Sair bütün içtimaî müesseseler gibi, *hukukî müesseseler* de, lâyıkıyla anlaşılabilmek için mutlaka *tarihî bakımdan* tetkik edilmek mecburiyetindedir. Tabii muhiti içine konmadan ve tarihî inkişafı takip edilmeden, herhangi bir hukukî müessesenin anlaşılması imkânsız olur. Demek oluyor ki sistematik hukuk bilgisi, tarih ve sosyoloji ile tamamlanmadığı takdirde bugünkü geniş ve hakikî mânasile «Hukukî zihniyet - *l'ésprit juridique*» in teşekkülü kabil değildir. Bu umumî kaideyi mevzuumuza tatbik edince vâsıl olacağımız netice şudur: Vakıf müessesesi hakkında eski İslâm hukukçularımızın kurmuş oldukları *teorik* sistemleri öğrenmekle *içtimaî bir rea-*

lite olan bu müessesenin hukukî mahiyetini lâyıkıyla anlamış olmayız; bunun nasıl doğup inkişaf ettiğini muayyen zaman ve mekânlardaki cemiyetler içinde takip edebilirsek, yani meselenin tarihî tekâmül *processus*'ünü kavrayabilirsek, ancak o zaman gayemize ermiş olabiliriz; ve ancak o zaman bu teorik sistemlerin amelî kıymetini, hayat ile tetabuk derecesini, sırf nazarî kalan cihetlerini, aralarındaki farkların mahiyetini bütün sebepleriyle öğrenmiş oluruz. Buna göre, vakıf müessesesinin, sadece hukukî bakımdan anlaşılması için bile, tarihî tetkiklerin birinci derecede mühim olduğu meydana çıkıyor. Halbuki bunun haricinde olarak, sırf tarihî bakımdan da bu müessesenin büyük ehemmiyeti vardır: Bugünkü geniş devlet mefhumuna göre âmme hizmetleri mahiyetinde olan birçok içtimaî vazifeler, vaktiyle vakıf müessesesi tarafından ifa olunuyordu; yollar, köprüler, sulama işleri gibi nafia işleri, hastahaneler ve fakirlere yardım gibi içtimaî muavenet işleri, medreseler ve kütüphaneler, okutanların ve okuyanların maişetini temin gibi kültür işleri, doğrudan doğruya vakıflarla idare edilmekte idi. Bütün bu işlerin mahiyetini, inkişaf derecesini, nasıl bir teşkilât tarafından ne tarzda idare edildiğini anlamak, *içtimaî tarih* bakımından zarurîdir. Acaba bu bakımdan *vakıf* müessesesi hakkında *tarihî araştırmalar* yapılmış mıdır?

Derin bir esfle itiraf etmek lâzımdır ki ne memleketimizde, ne sair İslâm memleketlerinde, bu tarzda ciddî tetkikler yok gibidir. Çok dar bir hukukî çerçeve içindeki doğmatik tetkiklerin haricinde, yalnız, vakıfların *idare teşkilâtına* aid olarak mahdud bazı araştırmalar yapılmıştır ki, bunları da bilhassa Garp müsteşriklerine borçluyuz. Maamafih bu araştırmalar da, daha ziyade *Memlûkler devrine* ve kısmen de bazı *Şimalî Afrika* müslüman devletleriyle *Endülüs*'e münhasır gibidir. Başka devirlere ve sahalara nisbetle çok mebzul tarihî kaynaklara malik olduğumuz memlûkler devrinde vakıfların ne suretle idare edildiğine dair sarih malûmat edinmek kabildir; Van Berchem, G. Wiet, J. S a u v a g e t muhtelif yazılarında bu meseleyle meşgul oldukları gibi G . D e m o m b y n e s de «Memlûkler devrinde Suriye - *la Surie a l'époque de Mamélouks*, Paris

1923 adlı mükemmel eserinde buna dair toplu malûmat vermiştir. İspanya İslâm devletlerine aid olarak da L é v i P r o v e n ç a l 'in «Müslüman İspanya *l'Espagne musulmane*, Paris 1932» sında izahata tesadüf olunuyor. Halbuki İslâm dünyasının diğer saharlarında ve başka devirlerde vakıf müessesesini tarihî bakımdan tetkik etmek, muhtelif devletlerin vakıf işlerini nasıl ve ne gibi teşkilât ile idare ettiklerini anlamak, ne zamanlarda, nerelerde ve ne gibi vakıfların tesis edildiğini öğrenmek, yalnız hukukî değil, geniş mânasile tarihî bakımdan bir zarurettir. Ve elimizde mevcut tarihî kaynaklardan sıkı, dikkatli, metodik surette istifade etmek şartile, bu karanlık meselelerin de az çok aydınlatılacağı muhakkaktır. *Büyük Selçuk İmparatorluğu*'ndan başlayarak, *Hârzemşahlar*'da *İlhânîler*'de, *Celâyirler*'de, *Anadolu Selçuk devleti*'nde, *Osmanlı İmparatorluğu*'nda, *Safevîler*'de *Hindistan Türk devletleri*'nde vakıf müessesesinin tarihini anılamak için istifade edilebilecek muhtelif kaynaklar eksik değildir. Yalnız şimdiye kadar orta ve yeni zaman Türk ve İslâm devletlerinin tarihi hakkında yapılan tetkikler çok az, çok kifayetsiz ve ekseriyetle usulsüz olduğu için, bütün *içtimaî tarih* meseleleri gibi, *vakıf* meselesi de tamamiyle ihmal olunmuştur. Demek oluyor ki vakıf müessesesinin şimdiye kadar ilmî bir şekilde tetkik edilmemiş olmasından yalnız *hukukçular* değil, onlar kadar *tarihçiler* de mesuldür. Şu halde, vakıf meselesini tarihî bakımdan tetkik ederek, bu hususu hem hukuk tarihini, hem de içtimaî tarihi aydınlatmak için ne yapmak lâzımdır, bunu kısaca izah edelim.

III

Vakıf müessesesinin tarihini tetkik için ilk müracaat edilecek kaynaklar, *vakayinameler*, *Münşiât mecmuaları*, malî idareye aid pek mühim tafsilâtı ihtiva eden *coğrafi eserler*, *seyahatnameler* gibi edebî mahiyette yazılardır. Yarı resmî vakayinameler, resmî vesikaları tanzim ile mükellef büyük memur ve ekseriyetle divana mensup, yani resmî vesikalarını tanzim ile mükellef büyük memurlar tarafından tanzim edilen münşiâtlar muhtelif memleketlerin iktisadî ve malî hayatına aid resmî kayıtlardan toplanmış mevşuk malûmatı muhtevi coğrafi eserler bu hu-

susta birinci derecede mühimdir: Meselâ İlhanlılar ve Celâyerler devri için Reşideddin'in *جامع التواريخ* i, Nahcevanî'nin *دستور الكتاب* i, Hamdullah Kazvî'nin *زهوة القلوب* u bunlar için güzel birer misal olabilir. Bunlardan başka bibliyoğrafik mahiyette eserler, Evliya menkıbelerine aid *Hagiographique* mahsuller de, bazan bu hususta kıymetli malzeme ihtiva edebilir. Bazı kronikler, hükümdarlar tarafından tesis edilen vakitlere ait bazı vakfiyeleri veya vakfiye parçalarını da ihtiva etmek itibarile pek kıymetlidirler. Meselâ Reşididdin'in tarihi, sair birçok hususlarda olduğu gibi bu hususta da her suretle itimada lâyik mebzûl ve kıymetli malzemeyi ihtiva etmektedir.

Bunların haricinde olarak vakıf meselesinin tetkiki için kullanılacak en mühim vesikalar, pek tabiidir ki, doğrudan doğruya herhangi bir vakıf tesisine aid olan *vakıf vesikaları*dır. Orta ve yeni zamanlar Türk ve İslâm devletlerinde, gerek merkezî idarede, gerek sair idarî merkezlerde arşivler bulunduğu, ve - bütün âmme muâmelâtı gibi vakıf işlerinin de âmme teşkilâtı vasıtasile idare veya teftiş edilmek dolayisile - bu arşivlerde vakıf alâkadar eden vesikaların da mevcudiyeti malûmdur. Bu arşivlerden bilhassa devlet merkezinde bulunanların ekseriyetle muntazam olduğunu ve merkezî idareden çıkan bütün emirleri, talimatları ve zaman zaman yapılan nüfus, arazi ve emval tahrirlerine aid vesikaları ihtiva ettiğini biliyoruz. Türü türlü hâdiseler, harpler, istilâlar, ihtilâller, yangınlar, maalesef bu arşivleri ortadan kaldırmış, ve ihtiva ettikleri resmî vesikalardan hemen hiç birşey kalmamıştır. Yalnız, bazı devirlerde bazı vesikalının ve o arada vakıf işlerine aid bazı emirlerin yahud herhangi bir vakıf tesisine aid şartların *taşlar üzerine* kazdırılarak tesbit edildiğini biliyoruz ki, zamanın tahribatına mukavemet eden bu gibi resmî vesikalar, doğrudan doğruya vakıflara aid eski ve en itimada lâyik aynaklardır. Demek oluyor ki bize, vakıf müessesesinin doğrudan doğruya tetkiki için birinci derecede mühim malzemeyi *epigrafik vesikalar* temin edecektir. İslâm epigrafyasının esaslarını ilmî bir tarzda kurmak şerefini daima muhafaza edecek olan *V a n B e r c h e m*, asılları kaybolmuş birçok vakfiyeleri - aynen olmasa bile en esaslı

larının da mahiyet ve kıymetini en sağlam ve objektif ölçülerle tayin edebilecek bir Türk - İslâm *Diplomatik*'inin tesisidir Orta zaman Garp tarihile uğraşan mütebahhir ve âlimler, nasıl kendi sahalarna aid bir *Diplomatik* tesis etmişlerse, orta ve yeni zamanlar Türk ve İslâm tarihile uğraşanlar da, aynı şeyi yapmak mecburiyetindedirler. İşte vakıf vesikalarının, tarihin yardımcı ilimlerinin bugünkü umumî objektif usullerile tetkiki, onların karakteristiklerinin tayinini, bu muhtelif vesikaların nasıl, ne gibi şerait dairesinde tanzim edildiğinin ve ne gibi resmî muamelelere tâbi olduğunun aydınlatılması, yani vakfa aid her türlü metinler üzerinde dikkatle çalışılması, Türk - İslâm *Diplomatik*'ini vücade getirmek için birinci derecede mühimdir. Bunun için orta zaman Garp tarihinin *Diplomatik*'i ve onun tenkid usulleri hakkında malûmat sahibi olmak, daha doğrusu bu usulleri kavramış bulunmak birinci şarttır; bundan sonra da, tetkik edilecek vakıf vesikalarının lisansını, üslûbunu, hukukî ve tarihî mahiyetini, yazı tarzlarını, kâğıt cinslerini, uzun bir mümarese ve tecrübe ile tanımak lâzımdır. Ancak bu iki esas şartı cemetmiş olan mütebahhirler sayesinde ki, *Diplomatik*'in tetkik dairesine giren sair resmî ve hukukî vesikalar gibi vakıf vesikalarının da haricî ve dahilî mahiyetleri, neveleri, karakteristikleri tayyün edebilecektir. İşte Türk *Diplomatik*'inin vücade gelmesi demek, şimdiye kadar uzun mümarese ve tecrübelerle elde edilen bilgilerin, bundan sonra yetişecek genç araştırmacılara kolaylıkla öğretilmesi, onların kendilerinden evvelkilerin düştükleri hatâlardan kurtarılması demektir. Biz bugün tarih usullerine uygun bir şekilde, Devlet Arşivleriyle Evkaf Umum Müdürlüğü arşivinde ve şer'î mahkeme sicillerinde bulunan vakıf vesikalarını, müzelerde ve hususî ellerdeki vakfiyeleri tetkik ve metodik bir şekilde neşretmekle, Türk - İslâm *Diplomatik*'inin mühim bir şubesinin teşekkülüne de yardım etmiş olacağız.

Yalnız *filoloji*'ye, *hukuk*'a, *tarihin yardımcı ilimlerine* değil, geniş mânasile *tarihin muhtelif şubelerine* ve onlarla alâkalı *muhtelif disiplinlere* vukufu icab ettiren bu mesainin güçlüğü, vakıf müessesesinin tarihiyle uğraşmak ve buna aid vesikaları neşretmek

isteyenleri cesaretsizliğe sevketmemelidir. Her bilgi şubesi, muhtelif şahısların değil, hattâ muhtelif nesillerin birbirini tamamlayan çalışmaları vücade gelebilir. Lâkin bunun için birinci şart, çalışanların aynı ilmî ve objektif usullere riayet etmeleridir. Bilhassa *tahlilî* mahiyette çalışmalarda, yani metin neşrinde, tahşiyesinde hemen bütün dünyaca kabul edilmiş kat'î usuller, kaideler vardır. Bu kaidelere riayet edilerek yapılan işler, birbirini tashih eder, ikmal eder; ve bu suretle meydana çıkan sağlam malzeme, ilim adamları tarafından *tarihî inşa ve terkib* için emniyetle kullanılabilir. Halbuki orta zaman zihniyetine göre yapılan, usulsüz, indî, tenkidsiz işlerin, o tarzda meydana konulan çürük ve kıymetsiz malzemenin, ilmî bakımdan hiç bir kıymeti yoktur. Az malûmatlı bir adamın metodik bir çalışması, çok malûmatlı birinin methodsuz sâyinden bin kere daha faydalıdır. Çünkü birincisinin yanlışlarını kontrol ve tashih etmek daima kabildir; halbuki ikincisinin yazısındaki doğru ve yanlış tarafları tefrik etmeğe imkân yoktur. Bizim şark ilmi ile bugünkü Avrupa ilmi arasındaki başlıca fark buradadır!

V

İşte bugünkü ilim zihniyetine uygun olarak, tatbik şekilleri günden güne daha ziyade katıyet ve mükemmeliyet kazanacak *tenkidi usullere* riayetle ortaya çıkarılacak vakıf vesikaları, neşredilecek vakfiyeler, yalnız vakıf müessesesini hukukî ve tarihî bakımlardan aydınlatmakla kalmıyacaktır. O gibi sağlam neşriyat sayesinde, tarîhimizin her şubesini aydınlatabilecek yeni vesikalar elde etmiş olacağız : *İktisadî tarih*, *içtimâî tarih*, *şehir tarihi*, *iskân tarihi*, *tarihî topoğrafya*, *idarî ve malî tarih*, *dinî tarih*, hülâsa eski Türk cemiyetinin dahilî lünyesini, muhtelif içtimâî tabakaların hayat şartlarını, hukukî - içtimâî münasebetlerini bize gösterecek bütün tarih şubeleri bundan en büyük istifadeyi temin edecektir. Şehirlerin nasıl iskân edildiğini, yeni mahallelerin nasıl teşekkül ettiğini, muhtelif sanat mensublarının nerelerde temerküz ettiğini, muhtelif ticarî faaliyetlerin inkişaf derecesini, muhtelif halk tabakalarının hayat seviyelerini, eşya ve para kıymetlerini, muhtelif vergilerin mahiyetini, ilmî ve

dinî müesseselerle içtimâî yardım müesseselerinin inkişafını bize bu vesikalar anlatacaktır. Daha ziyade askerî ve siyâsî vakaları, hükümdarların ve büyük ricalin hayat ve sergüzeştlerini anlatmakla iktifa eden kroniklerin, arada bir tesadüf kabîlinden bahsettikleri *umumî hayatı* yani *cemiyetin hakiki bünyesini* asıl bu vesikalar sayesinde öğrenebileceğiz. J. S a u v a g e t 'nin, Suriye'deki Memlûk emirnamelerini muhtevi kitabelerden bahsederken pek haklı olarak söylediği gibi, (*Bulletin d'études orientales*, année 1932, Tome II, Fasc. I, P. 2). Biz bu vakıf vesikaları sayesinde, kroniklerin sistematik bir surette

ihmal ettikleri alelâde insanların, köylülerin, küçük sanat ve ticaret erbabının, nasıl yaşadıklarını anlayacağız. O halde millî tarihimizin birçok meçhul cebbelerini bize gösterecek olan bu vakıf vesikaları üzerinde sağlam bir plânla çalışmaya başlayalım; ve bu birinci derecede mühim tarih kaynaklarını metodik bir şekilde neşrederek tarihin muhtelif şubelerine meşgul olan mütehassısları ayrı ayrı bakımlardan şiddetle alâkalandırarak bu zengin malzemeneyi kabil olduğu kadar süratle meydana koyalım. Bu suretle yalnız millî tarihe değil, bütün dünya tarihine büyük bir hizmette bulunmuş olacağız.